

Τα πρώτα κόμματα του ελληνικού σοσιαλισμού: Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και ο Πλάτων Δρακούλης

Στην διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, έγινε αισθητή η ανάγκη ανανέωσης του ελληνικού πολιτικού βίου. Ανάμεσα στις κινήσεις εκείνες που προσπάθησαν να πάρουν μια θέση στο ελληνικό πολιτικό στερέωμα ήταν και οι διάφορες ομάδες των Ελλήνων σοσιαλιστών. Είχαν γίνει προσπάθειες τον προηγούμενο αιώνα από άλλους σοσιαλιστές για την ίδρυση πολιτικού κόμματος και κυρίως από τον Σταύρο Καλλέργη που είχε ιδρύσει τον Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο. Ο Πλάτων Δρακούλης επίσης, παλαιός και με διεθνή φήμη σοσιαλιστής, είχε συμμετάσχει στις ίδιες προσπάθειες αλλά απογοητευμένος από την έκβασή τους είχε αναχωρήσει για την Αγγλία.

Δύο ήταν κυρίως οι κινήσεις που προσπάθησαν να δημιουργήσουν εθνικά κόμματα με σοσιαλιστικά προγράμματα. Στην πρώτη ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ως επικεφαλής των «Κοινωνιστών» και εκφραστής των πλέον μετριοπαθών σοσιαλιστικών αντιλήψεων, κατόρθωσε με αρκετούς πολιτικούς ελιγμούς να κρατηθεί στην πολιτική σκηνή μέχρι τον θάνατό του το 1936. Η δεύτερη κίνηση με αδιαμφισβήτητο ηγέτη στην αρχή τον Πλάτωνα Δρακούλη, έγινε η «μήτρα» από την οποία δημιουργήθηκαν όλες οι μετέπειτα κινήσεις της αριστεράς στην Ελλάδα. Ο Δρακούλης, ίδρυσε ουσιαστικά το πρώτο ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα, το οποίο ύστερα από μια καλή εκλογική παρουσία στις εκλογές

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Θεόδωρος Μπενάκης είναι συγγραφέας-δημοσιογράφος.

του 1910 έμεινε έξω από την πολιτική ζωή του τόπου.

Ο Δρακούλης, επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 1908, έγινε δεκτός ως ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης ενός εργατικού κινήματος που ύστερα από μια δεκαετή κατάσταση ύπνου περνούσε στη δράση. Παντού όπου πήγαινε να μιλήσει γινόταν δεκτός με ενθουσιασμό από τους εργάτες και εργαζόμενους. Τα χρόνια που έλειψε στην Αγγλία, οι επαφές που εξακολούθησε να κρατά με τους παλαιούς συντρόφους του και κυρίως η αναφορά σε αυτόν από σχεδόν κάθε σοσιαλιστή της εποχής είχαν δημιουργήσει ένα μύθο γύρω από το πρόσωπό του. Σ' αυτό είχαν παίξει το ρόλο τους και οι επισκέψεις του στην Ελλάδα και κυρίως η περιοδεία που είχε κάνει το 1906. Ο Γιάννης Κορδάτος περιγράφει, στην ιστορία του του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, με χαρακτηριστικό τρόπο την εικόνα που είχε ο Δρακούλης εκείνη την εποχή. «Όταν το 1909 (σ.σ. λάθος διότι ο Δρακούλης ήρθε το 1908) έρχεται στην Ελλάδα από την Αγγλία γίνεται πολύς λόγος γι' αυτόν. Ο ερχομός του παίξει το ρόλο του Μεσσία της εργατιάς. Παντού όπου πάει τον υποδέχονται τα εργατικά σωματεία με παράτες και τιμές»¹. Ο Δρακούλης είχε την εντύπωση ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος είχε σοσιαλιστικά στοιχεία και έντιμες προθέσεις. Την άποψη αυτή ενίσχυε το γεγονός ότι αμέσως μετά την Επανάστασή τους οι στρατιωτικοί επέτρεψαν την νόμιμη εμφάνιση μεταρρυθμιστικών ομάδων και την ίδρυση εργατικών ενώσεων. «Έτσι η επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών δεν ήταν ξένη στα επαναστατικά γεγονότα της 15ης Αυγούστου 1909. Αν και υποστηρίχθηκε από το στρατό, το κίνημα αυτό χαρακτηριζόταν επίσης από ένα ιδιαίτερα ισχυρό αντιπλουτοκρατικό πνεύμα. Σ' αυτό το πνεύμα οφείλουμε την είσοδο ενός σχετικού αριθμού σοσιαλιστών, ημισοσιαλιστών, δλέπε ψευτοσοσιαλιστών, βουλευτών στην πρώτη Αναθεωρητική Βουλή...»²

Ο Παναγιώτης Νούτσος μετέφερε στο πεντάτομο έργο του μία ακόμη πληροφορία ενδεικτική αυτής της γενικής αποδοχής που γνώριζε ο Επτανήσιος σοσιαλιστής. «Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος τον βολιδοσκοπεί και του αναθέτει να διαπραγματευθεί στην Κωνσταντινούπολη το θέμα της Κρήτης».³

Ο Δρακούλης δεν ήταν ο ακτιβιστής του σοσιαλισμού, ο μαχητής που μπαίνει μπροστά. Τέτοιους είχε ήδη γνωρίσει η Ελλάδα, όπως τον Καλλέργη που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα και να καταφύγει στην Κρήτη, ή τον Αντύπα, ο οποίος βρήκε τραγικό τέλος στη Θεσσαλία. Ο Δρακούλης ήταν ο άνθρωπος με κύρος που μπορούσε να συνδιαλλαγεί με την εξουσία και να προστατεύσει τους εργαζόμενους. Άλλωστε στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσε η λέξη προλεταριάτο ήταν άγνωστη ενώ αντίθετα προτιμούσε να χωρίζει την κοινωνία σε πλούσιους που κατείχαν τα αγαθά - τους «πλουτοκράτες» - και σε φτωχούς εργαζόμενους που δεν είχαν τίποτε.

Σε μια προσπάθειά του να μεταφέρει την ευρωπαϊκή συζήτηση γύρω από τον ταξικό διαχωρισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας ο Δρακούλης έγραφε: «Ο εργάτης είναι πτωχός και ουδένα λόγον έχει να είναι ευχαριστημένος εκ της καταστάσεώς του. Συναισθάνεται ότι είναι αδικημένος από την κοινωνίαν, και αν δεν το συναισθάνεται, η αναισθησία αυτή είναι κακόν έτι χειρότερον από την πτωχείαν. Ο

εργάτης οφείλει να γνωρίζει ότι μόνη η εργασία του είναι οπού παράγει όλα τα αγαθά του βίου, και οφείλει προσέτι να γνωρίζει ότι άλλος χαίρεται και απολαμβάνει τα αγαθά ταύτα» και συνέχιζε: «Λς το είπωμεν καθαρά. Η τάξις των κεφαλαιούχων εξουσιάζει τα μέσα της παραγωγής του πλούτου της χώρας - δηλαδή τα εργοστάσια, τα ατμόπλοια, τους σιδηροδρόμους, τας τραπέζας και το έδαφος. Διά να προμηθευθής ενδύματα, τροφάς και στέγην πρέπει να γίνη χρήσις και του εδάφους και των μηχανών. Εάν λοιπόν μία τάξις εξουσιάζη αυτά τα απαραίτητα μέσα της παραγωγής, είναι προφανές ότι η τάξις αύτη ημπορεί ν' απαιτήση παρά σου του εργάτου (παρά της τάξεως δηλαδή η οποία δεν τα εξουσιάζει) όσον όηποτε ενοίκιον ευαρεστείται διά την χρήσιν αυτών. Και τι ευαρεστείται να απαιτή. Παν ό,τι παράγεις, εκτός μόνον του ολίγου εκείνου το οποίον καλείται «μισθός» και το οποίον σου επιτρέπει να κρατής, τόσον μόνον όσον αρκεί να συτηρήης την απλήν ύπαρξίν σου».⁴

Εκτός όμως από την υποδοχή που οι φίλοι του Δρακούλη του επιφύλαξαν και άλλα γεγονότα επηρέασαν τις αποφάσεις του. Η φιλελευθεροποίηση που έφερε η Επανάσταση του Γουδι, η φιλελεύθερη και φιλεργατική πολιτική που φαινόταν ότι ο Βενιζέλος ήθελε να ακολουθήσει, καθώς και η δυναμική εμφάνιση και άλλων εργατικών και σοσιαλιστικών κινήσεων με κυριότερες εκείνη των Κοινωνιολόγων, οι οποίοι είχαν προσβάσεις στη νέα εξουσία και επομένως ήταν οι άμεσοι ανταγωνιστές του, και εκείνη του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, έκαναν τον Δρακούλη να σκεφτεί σοβαρά την ίδρυση συνδικαλιστικής οργάνωσης και σοσιαλιστικού κόμματος. Σύμφωνα πάλι με τον Νούτσο, «αμέσως μετά την 'εξέγερσιν' των αξιωματικών στο Γουδί, φιλοδόξησε να ηγηθεί της 'διανοητικής και ηθικής επαναστάσεως' που φαινόταν να προεξοφλεί η 'ισχύς των πραγμάτων'».⁵

Ο Δρακούλης μετέφερε κατ' αρχήν το περιοδικό του Έρευνα, που είχε ιδρύσει το 1901 στην Οξφόρδη, στην Αθήνα και άλλαξε την ύλη που μέχρι τότε δημοσίευε. Τώρα αν και δεν εξαφανίστηκαν πλήρως τα θεοσοφιστικά κείμενα περί χριστιανισμού, ινδουισμού κ. ά. έκαναν την εμφάνισή τους κείμενα θεωρητικά και πολιτικά. Σ' αυτά ο Δρακούλης αποπειράθηκε να εξηγήσει τι σήμαινε ο σοσιαλισμός και πώς οι εργαζόμενοι μπορούσαν να μετατρέψουν την κοινωνία σε σοσιαλιστική.

«Σοσιαλιστής είναι», έγραφε στο πιο πάνω άρθρο, «πας όστις επιθυμεί ίνα ο πλούτος της χώρας περιέλθη εις χείρας του συνόλου των κατοίκων της χώρας, αντί οπού σήμεραν ευρίσκεται εις τας χείρας μιας ομάδος ατόμων τα οποία καλούνται κεφαλαιούχοι... Σοσιαλισμός σημαίνει σύστημα κυβερνήσεως η οποία να διαχειρίζεται όλες τας βιομηχανίας αι οποίαι παράγουν τον πλούτον της χώρας».⁶

Για τον Δρακούλη το υπάρχον κρατικό πλαίσιο δεν αποτελούσε εμπόδιο αλλά έπρεπε απλά να περάσει στα σωστά και ανιδιοτελή χέρια. Δεν ετίθετο επομένως θέμα βίαιης ανατροπής και επανάστασης. «Ο εργάτης γνωρίζων autάς τα αληθείας δεν έχει παρά να κάμη χρήσιν της νοημοσύνης του και διά απλής ενασκήσεως του εκλογικού του δικαιώματος να φέρη την ποθυμένην μεταβολήν...» Αντίθετα η δράση των σοσιαλιστών εργατών έπρεπε να στοχεύει προς την ενίσχυση

των κρατικών δομών και την απόλυτη επικράτηση του κράτους. «Οσάκις το κράτος ανέλαβε χρεωκοπημένας επιχειρήσεις ιδιωτών τας έφερεν εις ανθηράν κατάστασιν. Αφού λοιπόν το κράτος δύναται επιτυχώς να διαχειρίζεται εργασίας χρεωκοπησάσας, διατί να μη δύναται να διαχειρίζεται εργασίας φερεγγύους. Ουδείς σήμερον αρνείται ότι το κράτος διεξάγει εργασίας τελεσφορώτερον».⁷

Την ίδια περίοδο ο Δρακούλης αισθάνθηκε την πίεση από τις άλλες σοσιαλιστικές οργανώσεις. Κατάφερε να αντιμετωπίσει το Εργατικό Κόμμα ή Εργατική Ένωση, που είχε ιδρυθεί στην Πάτρα, στην οποία άλλωστε διατηρούσε σοβαρές επιρροές και να ελέγξει την κίνηση του «Εργατικού Κόμματος» στον Βόλο. Στην Αθήνα όμως, εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει τον ανταγωνισμό των Κοινωνιολόγων και του Εργατικού Κέντρου. Η στάση του απέναντί τους ήταν ιδιαίτερα σκληρή. Σε άρθρα του στην «Έρευνα» και ομιλίες του, χαρακτήριζε τους Κοινωνιολόγους «όμιλο τυχοδιωκτών περιαιτολόγων»⁸ και «ψευτοσοσιαλιστές»⁹ και κατηγορούσε το Εργατικό Κέντρο ότι στρεφόταν ταυτόχρονα κατά της κεφαλαιοκρατίας και του σοσιαλισμού.¹⁰

Κόμμα ή Συνδικάτο; Ο ΣτΕΤ

Προς τα τέλη του 1909 μαζί με μια ομάδα παλαιών και νέων οπαδών του ίδρυσε τον Σύνδεσμο των Εργατικών Τάξεων (ΣτΕΤ) μια οργάνωση που ο ίδιος ήθελε να αποτελέσει τον πυρήνα ενός εργατικού συνδικάτου αλλά που στην ουσία ήταν ένα πολιτικό κόμμα.¹¹

Η πρώτη εμφάνισή του έγινε τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου με την δημοσίευση ενός αρχικού προγράμματος. Τον Απρίλιο του επομένου έτους πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνέλευσή του, που θα έπρεπε να πραγματοποιείται ετησίως και εξέλεξε πρόεδρο τον ίδιο. Η συνέλευση εξέλεξε έφορο τον Π. Χαροκόπο και μια Εκτελεστική Επιτροπή, στην οποία ανέθεσε τη σύνταξη Καταστατικού. Ένα περίπου μήνα αργότερα, στις 27 Μαΐου του 1910, ο ΣτΕΤ ψήφισε το Καταστατικό του και αποφάσισε την έκδοσή του σε μπροσούρα. Στο εξώφυλλο ο τίτλος της ήταν «Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος - Καταστατικόν, 27 Μαΐου 1910» και η τιμή της 50 λεπτά.¹²

Το περιεχόμενό του αποτελούσαν 52 άρθρα με τους ακόλουθους τίτλους: «Σκοπός, Μέθοδοι, Πρόγραμμα, Μέλη, Διοίκησης, Επιτροπείαι, Γενικά Συνεδριάσεις, Κλάδοι, Επαγγελματικά Ενώσεις, Γενικόν Συμβούλιον, Ετησία Συνέλευσις, Τροποποιήσεις του Καταστατικού, Προϋπολογισμός, Εξελεγκτική Επιτροπή, Εκπαιδευτικόν Σώμα, Τμήματα του Συνδέσμου, Αναγνωστήριον, Σχολεία, Γενικά Διατάξεις, Δημοσία δράσις μελών και Άρθρον ακροτελεύτιον».

Σκοπός του ΣτΕΤ ήταν, όπως οριζόταν στο Καταστατικό του, «να επιτύχει νομοθετήματα εξασφαλίζοντα την άνεσιν, ευημερίαν και ανάπτυξιν των παραγωγικών τάξεων της Ελλάδος, και διά να συντελέση εις την κατάλυσιν της πλουτοκρατίας και επικράτησιν του Ανθρωπισμού. Εν ταις προς τούτο ενεργείαις του

θεωρεί εαυτόν συμπράττοντα με το μέγα Διεθνές κίνημα το επιζητούν τον αυτόν σκοπόν».¹³ [ΣτΕΤ, Καταστατικόν, 27 Μαΐου 1910].

Οι στόχοι του Προγράμματος του ΣτΕΤ είχαν στοιχεία πραγματιστικής εκτίμησης της κατάστασης στην Ελλάδα και είχαν ακολουθήσει με συνέπεια τα ανάλογα προγράμματα των άλλων ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων. Στο Πρόγραμμα αποτυπωνόταν το από χρόνια ενδιαφέρον του Δρακούλη για την Βαλκανική Συνεννόηση, τις μικρές εμβέλειες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και τα δικαιώματα των γυναικών. Ο Δρακούλης άλλωστε υπεραγαπούσε και σεβόταν την γυναίκα του Αλίκη και την οικογενειακή φίλη και ομοϊδεάτισσά του Φελίτσια Σκάτσερλδ. Η τελευταία είχε διαθέσει συχνά πολλά χρήματα, από την μεγάλη περιουσία της, για την έκδοση φυλλαδίων και θα εκπροσωπούσε στο μέλλον τον ΣτΕΤ στις εκστρατείες του στο εξωτερικό.

Ως μέλη του ο ΣτΕΤ δεχόταν άνδρες ή γυναίκες που συμφωνούσαν με το πρόγραμμά του και ανήκαν στις «εργατικές τάξεις» (αρ. 4). Λόγος διαγραφής ήταν οι ενέργειες που δεν συμβάδιζαν με το πρόγραμμα και η παράλειψη πληρωμής της συνδρομής για τρεις συνεχείς μήνες. Όμως στο Καταστατικό του ο ΣτΕΤ προέβλεπε σε περίπτωση ανεργίας ή απεργίας τη μείωση ή αναστολή των συνδρομών. Τα μέλη λάμβαναν δωρεάν όλα τα έντυπα του Συνδέσμου (άρθρον 9).

Ο τρόπος οργάνωσης του ΣτΕΤ καθώς και η τεκτονική ιδιότητα του Δρακούλη προκάλεσαν σκέψεις που παρομοίαζαν την δομή του ΣτΕΤ με εκείνη των τεκτονικών σωμάτων. Ο Νούτσος αναφέρει χαρακτηριστικά την ύπαρξη κλάδων¹⁴ ενώ ο τρόπος που το άρθρο 18 παρουσιάζει τις εργασίες του ΣτΕΤ θυμίζει έντονα τεκτονικό τελετουργικό. Αν και ο Σύνδεσμος δεν είχε καμία άμεση σχέση με τεκτονικές Στοές, ομοιότητες ανάμεσα στον τρόπο λειτουργίας αυτών των τελευταίων και των επαναστατικών ή σοσιαλιστικών οργανώσεων ήταν συχνές εκείνη την εποχή.

Επίσης στις προθέσεις του Συνδέσμου ήταν η δημιουργία σχολείων, «ων σκοπός είνε η διαπαιδαγώγησις των τέκνων των εργατών εις τας σοσιαλιστικάς και ανθρωπιστικάς αρχάς», μια πρακτική που ακολουθούσε το αγγλικό Εργατικό Κόμμα. Δεν είναι όμως γνωστό εάν λειτούργησαν και για πόσο τέτοια σχολεία.

Σύμφωνα με τον Κορδάτο κυριότερα στελέχη ανάμεσα στους ιδρυτές του ΣτΕΤ ήταν ο Κ. Λαζάρου, ο Π. Χαροκόπος, ο Δ. Φωτόπουλος, ο Φρανς Πετρούσκας, οι αδελφές Ζηγοπούλου, η Α. Ταμποκοπούλου, η Κυρηνοπούλου, ο Γ. Μαρκάτος, ο Δ. Κανούλης¹⁵ ενώ ο Νούτσος αναφέρει τον Βασ. Δουδούμη στέλεχος στην Πάτρα, ο οποίος αργότερα έγινε διευθυντής της εφημερίδας «Έρευνα».¹⁶

Η ανάπτυξη του ΣτΕΤ υπήρξε ραγδαία και μέχρι τον Ιούλιο του ιδίου χρόνου είχε συγκεντρώσει 300 περίπου μέλη.¹⁷

Ο ΣτΕΤ στεγάστηκε πρώτα στον αριθμό 38 της οδού Διδότου, για να μεταφερθεί λίγο αργότερα στο κτήριο της οδού Πειραιώς 40, ένα κτήριο που έμελλε να μείνει ιστορικό για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί.

Σύμφωνα με τον Νικόλαο Γιαννίο ο Δρακούλης, ίδρυσε τον ΣτΕΤ «για ν' ανταπεξέλθω στους «ψευτοσοσιαλιστές» αυτούς, όπως τους ωνόμαζε, (σ.σ. εννοεί

την ομάδα Παπαναστασίου) καίτι είχε γίνει πιο ριζοσπαστικός δεν επέτυχε... να οργανώσει τους εργάτες ενάντια στον κρατικό σοσιαλισμό».¹⁸

Γεγονός είναι ότι ο Δρακούλης οραματιζόταν το σοσιαλιστικό κόμμα ανοικτό και την προπαγάνδα του σοσιαλισμού επίσης. Όπως αναφερόταν και στους σκοπούς του ΣτΕΤ τα στελέχη του έπρεπε να είναι καλοί δημοσιογράφοι και ρήτορες, ενώ δεν γινόταν καμία αναφορά στην θεωρητική τους κατάρτιση. Αντίθετα ο ΣτΕΤ όριζε ένα Εκπαιδευτικό Σώμα τα μέλη του οποίου ήταν επιφορτισμένα με την προετοιμασία μελετών και προτάσεων πάνω σε διάφορα θέματα, ένα είδος δηλαδή «δεξαμενής σκέψης» της εποχής. Δυστυχώς δεν διασώθηκαν οι μελέτες αυτές.¹⁹

Άλλωστε το ενδεχόμενο συνεργασίας με την εξουσία ήταν μέσα στη σκέψη των ιδρυτών του Συνδέσμου. «Εάν μέλος τι οιοδήποτε κλάδου διορισθή εις δημοσίαν θέσιν, διενεργειών του κλάδου, ο διορισθείς θεωρείται υπόχρεος ν' ακολουθήτας οδηγίας του κλάδου του, προς εξυπηρέτησιν του σκοπού του Συνδέσμου».²⁰

Η εφημερίδα 'Ερευνα

Το Φθινόπωρο του 1910 ο Δρακούλης ενέτεινε τις προσπάθειές του για ισχυροποίηση της οργάνωσής του. Είχε να αντιμετωπίσει δύο προκλήσεις. Την ενίσχυση του περιοδικού του κινήματός του και τις βουλευτικές εκλογές.

Το περιοδικό «'Ερευνα» δεν επαρκούσε ως δημοσιογραφικό όργανο του κινήματος. Ήταν ανάγκη η έκδοση εφημερίδας η οποία έπρεπε να έχει επαγγελματία διευθυντή ώστε και ο Δρακούλης να απεμπλακεί από τις υποχρεώσεις της σύνταξης αλλά και η εφημερίδα να είναι μαχητική. Για την θέση αυτή επελέγη ένας νέος σοσιαλιστής από την Κωνσταντινούπολη, πρώην γραμματέας του Ψυχάρη στο Παρίσι, πρώην διευθυντής της δημοκρατικής εφημερίδας «Λαός της Πόλης συνιδρυτής της Σοσιαλιστικής Ομάδας της Πόλης και της εφημερίδας της «Εργάτης», ο Νικόλαος Γιαννιός. Ο Δρακούλης του έγραψε προσπαθώντας να διαπιστώσει εάν ενδιαφερόταν για τη θέση αυτή. Ο Γιαννιός απάντησε τον Σεπτέμβριο του 1910 θετικά, θέτοντας όμως και το ζήτημα της επιβιώσής του στην Αθήνα.. «Αξιότιμε κύριε Δρακούλη. Σας ευχαριστώ πολύ δια το ενθαρρυντικόν σας γράμμα. Σας απήντησα ήδη διά μέσου του εδώ Κέντρου μας κ' επιτρέψατέ μου να σας επαναλάβω ότι μία τοσούτον ευνοϊκή κρίσις διά τον «Εργάτην» εκ μέρους ανδρός σοφού ως υμείς, μεγάλως με ενισχύει εις τον αγώνα. Γνωρίζω το έργον σας κατά βάθος και το θαυμάζω. Κατά την τελευταίαν σας ενταύθα διαμονήν εις το Πέρα-Παλάς επέρασα να σας συναντήσω αλλ' απουσιάζατε. Τα κοινωνιολογικά..... εν Γερμανία έχω..... τα γερμανικά συγγράμματα. Εάν ηδυνάμην διά του επαγγέλματός μου να πορίζομαι περί τας 200 δρ. μηνιαίως εν Αθήναις, εγώ ο ίδιος θα εδεχόμην πολύ ευχαρίστως ν' αναλάβω την διεύθυνσιν μιας τοιαύτης εφημερίδος. Έχω και όλην την όρεξιν να εργασθώ διά τα ιδανικά που συγκινούν σήμερα.....»²¹

Ο Δρακούλης εφρόντισε να τακτοποιηθεί οικονομικά ο Γιαννιός κι έτσι η

«Έρευνα» απέκτησε νέο διευθυντή. Μία κίνηση η οποία αποδείχθηκε μοιραία για το κίνημα του Δρακούλη, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η Έρευνα εκδόθηκε στις 16 Ιανουαρίου του 1911 και συνέχισε τις εβδομαδιαίες εκδόσεις της μέχρι το τεύχος 92 της 9ης Δεκεμβρίου 1912. Τύπωνε σύμφωνα με άρθρο του Δρακούλη 5-6.000 αντίτυπα.²²

Ο Δρακούλης βουλευτής

Τον Αύγουστο του 1910 πραγματοποιήθηκαν βουλευτικές εκλογές. Ο Δρακούλης πήρε μέρος και εκλέχθηκε. Μετά την εκλογή του και εν όψει της διάλυσης της Βουλής για τον σχηματισμό μέσα από εκλογές νέου σώματος με αναθεωρητικό χαρακτήρα, έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Βενιζέλου. Την ψήφο εμπιστοσύνης έδωσε διότι θεωρούσε ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου διέφερε σημαντικά από τις προηγούμενες.

Ο Δρακούλης έβλεπε ότι η εμφάνιση του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή αντιπροσώπευε κάτι νέο, διότι «... επί τρεις γενεάς μέχρι σήμερα Κυβερνήσεις εν Ελλάδι ουδέποτε είχαν άλληνη τινά σημασίαν, ειμή την σημασίαν ομίλου επιτηδείων ημιανεπτυγμένων ανθρώπων, εντολοδόχων της διεθνούς κεφαλαιοκρατίας, στηριζόντων την ισχύν των επί της αμαθείας και επί της νάρκης του λαού, η άμιλλα μεταξύ αυτών, επομένως, υπήρχεν όχι να προαγάγωσι το συμφέρον της Ελλάδος, αλλά να διασπαθίζωσι τον πλούτον αυτής».²³

Ο μέχρι τότε ανήμπορος να αντιδράσει λαός άρχισε τις πρώτες κινήσεις του σύμφωνα με τον Δρακούλη, κινήσεις οι οποίες θα οδηγούσαν στο μέλλον στον σοσιαλισμό. «Τα πρώτα συμπτώματα της νευρικής ανησυχίας του λαού, εδόθησαν κατά το τέρμα του 1908, ευθύς μετά την ατυχή έκβασιν της υποθέσεως της Κρήτης. Πρώτην τότε φοράν ο παραγωγικός κόσμος ενεφανίσθη επί της πολιτικής σκηνής, αξιών το δικαίωμα να μετέχη της διευθύνσεως των κοινών, αλλ' η κεφαλαιοκρατία ραδιουργικώτατα αντενήργησε και εματαίωσε την εκδήλωσιν ταύτην, επιδεξίως στρέψασα την πλάστιγγα υπέρ αυτής».²⁴ Το Αντιπλουτοκρατικό..., ό.π.

Τέλος ένας σοσιαλιστής βουλευτής όφειλε σε εκείνες τις δύσκολες περιστάσεις να δώσει «κριτική ψήφο», χωρίς να έχει την παραμικρή αμφιβολία για τον «αστικό χαρακτήρα της», στην φιλελεύθερη κυβέρνηση. «Ανόρθωσις, κατ' εμέ, σημαίνει ικανοποίησιν τοιαύτην του αντιπλουτοκρατικού πνεύματος, ώστε να επιβαρυνθώσιν οι πλούσιοι με τας ανάγκας της Πολιτείας και ν' απαλλαγή των φόρων ο εργατικός κόσμος. Την ανόρθωσιν ταύτην υπόσχεται ο κ. Βενιζέλος, και ομολογώ ότι πιστεύω εις τας υποσχέσεις του. Θα ψηφίσω τα μέτρα του, τα οποία θα τείνουν εις την πτώσιν της κεφαλαιοκρατίας, αλλά θα καταψηφίσω παν μέτρον, τείνον εις ενίσχυσιν της κεφαλαιοκρατίας».²⁵ Το Αντιπλουτοκρατικό..., ό.π.

Τον επόμενο χρόνο πραγματοποιήθηκαν πάλι εκλογές για την Β' Αναθεωρητική Βουλή και ο Δρακούλης πήρε μέρος με τον συνδυασμό των Φιλελευθέρων. Μετά την εκλογή του συνυποψήφιοί του έκαναν προσφυγή εις θάρος του, την

κέρδισαν και η εκλογή του ακυρώθηκε. Αυτές ήταν οι δύο τελευταίες απόπειρές του - με πιθανότητες επιτυχίας - να φέρει τις σοσιαλιστικές του ιδέες στην Βουλγή. Επιχείρησε ακόμη το 1920, πάλι στον συνδυασμό των Φιλελευθέρων, να εκλεγεί αλλά χωρίς επιτυχία.

Ούτε ο ΣτΕΤ ούτε το Ε.Σ.Κ. αργότερα, κατόρθωσαν να αντιμετωπίσουν πολιτικά την άνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στον στίβο της εθνικής πολιτικής ή εκείνη του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στον χώρο των μεταρρυθμιστικών ιδεών. Έμειναν μικρές κινήσεις, οι οποίες όμως προσέφεραν όχι μόνον στην διαμόρφωση μιας μεταρρυθμιστικής σκέψης, η οποία επηρέασε συχνά και αστούς πολιτικούς, αλλά και στην δημιουργία των προϋποθέσεων για την ίδρυση μερικά χρόνια αργότερα συνδικαλιστικού κινήματος και σοσιαλιστικού κόμματος.

Το ρήγμα

Το 1911 πραγματοποιήθηκε το πρώτο ρήγμα στην οργάνωση του Δρακούλη. Ο Νικόλαος Γιαννιός, γνώστης του ευρωπαϊκού επιστημονικού σοσιαλισμού, καλός ρήτωρ και αυτός και πολύ καλύτερος στην οργανωτική δουλειά από τον πρόεδρό του, συγκέντρωσε γύρω του αρκετά από τα στελέχη του ΣτΕΤ. Σκοπός του ήταν ο εκδημοκρατισμός του υπάρχοντος κόμματος, η δημιουργία σοσιαλιστικά καταρτισμένων στελεχών και η ριζοσπαστικότερη στάση του απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα. Δεν είναι γνωστό πώς ετέθησαν τα θέματα αυτά στον ιδρυτή Δρακούλη, ο οποίος θα πρέπει να ήταν ισχυρογνώμων, ούτε πώς ακριβώς αυτός εξέφρασε την άρνησή του. Γεγονός είναι ότι ο Γιαννιός και πολλοί παλαιοί και νέοι σοσιαλιστές εγκατέλειψαν την Άνοιξη του 1911 τον ΣτΕΤ και ίδρυσαν μια νέα κίνηση υπό τον τίτλο Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών. Ίσως η σύγκρουση να έγινε στην ετήσια Γενική Συνέλευση τον Απρίλιο ή λίγο πριν κατά την προετοιμασία της. Ο Γιαννιός ως γενικός γραμματέας ήταν επιφορτισμένος με την προετοιμασία της ημερησίας διατάξεως της Συνέλευσης. Με την ίδρυση της νέας ομάδας δημιουργήθηκε η σοσιαλδημοκρατική τάση του ελληνικού εργατικού κινήματος.²⁶

Ο Γιαννιός έδωσε αργότερα τη δική του εξήγηση για την διάσπαση εκείνη. «... ο Δρακούλης δεν επέτυχε - ως εκ της συγχίσεως των αρχών του και της αγνοίας του από συνδικαλιστική τακτική - να οργανώσει τους εργάτες ενάντια στον κρατικό σοσιαλισμό. Τουναντίον, με τους προσωπικούς σκοπούς που κυνηγούσε, είχε γίνει εμπόδιο στην προσπάθεια των συνεργατών του να πλησιάσουν το ελληνικό προλεταριάτο. Για τούτο κι' αυτοί αποφάσισαν - ολόκληρο το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων, μαζί κι' ο γενικός γραμματέας Ν. Γιαννιός - να φύγουν από τον Σύνδεσμο του Δρακούλη και να ιδρύσουν (στα 1911) την πρώτη μαρξιστική οργάνωση στην Ελλάδα...»²⁷

Το πλήγμα για τον Δρακούλη ήταν μεγάλο. Έχανε ένα σημαντικό μέρος νέων στελεχών της κίνησής του και το έχανε εξαιτίας ενός προσώπου το οποίο είχε ο ίδιος φέρει στην Ελλάδα και στην οργάνωσή του και που το είχε περιβάλλει με την

εμπιστοσύνη του. Εκτός από τον Γιαννιό στη νέα κίνηση είχε προσχωρήσει ο πρώτος γενικός γραμματέας του ΣτΕΤ Μ. Λισμάνης καθώς και αρκετά εργατικά στελέχη του.

Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, ιδρύθηκε μέσα στο 1911 από τα μέλη του ΣτΕΤ και αποτέλεσε την πολιτική του πτέρυγα. Κατά πάσα πιθανότητα ο Δρακούλης προχώρησε στην ίδρυσή του αμέσως μετά την αποχώρηση του Γιαννιού και την γνωστοποίηση των προθέσεών του για ίδρυση κόμματος. Το πρόγραμμά του, όπως και οι περισσότερες διεκδικήσεις του ήταν περίπου οι ίδιες με εκείνες του ΣτΕΤ. Τώρα όμως γινόταν αναφορά στο «Διεθνές Σοσιαλιστικόν Κόμμα», την Σοσιαλιστική Διεθνή, στοιχεία του προγράμματος της οποίας είχε μεταφράσει και ενσωματώσει στο πρόγραμμά του. Ιδεολογία του ήταν ένα μείγμα χριστιανισμού και σοσιαλιστικών ιδεών, η τυπική δηλαδή σκέψη του Δρακούλη και όπως χαρακτηριστικά δηλωνόταν, «Ο Σοσιαλισμός δεν ζητεί άλλο τίποτε παρά να εφαρμοσθούν τα διδάγματα του Χριστού, καθ' α διατυπούνται εις το Ευαγγέλιον ως θεμέλια του Χριστιανισμού. Ο Σοσιαλισμός ζητεί να μεταμορφωθεί η κοινωνία, ήτοι να βασιλεύση η αγάπη, εξοντωθή ο Μαμμωνάς, και επικρατήση αρμονία, δικαιοσύνη και ευπορία όλων».³⁸

Το Ε.Σ.Κ. είχε μια σειρά από άμεσα αιτήματα, τμήμα των οποίων άρχισε να προβάλλεται πιο συστηματικά, προς τα τέλη του 1911, υπό την πίεση του ανταγωνισμού της κίνησης του Γιαννιού. Τα αιτήματα αυτά ήταν η άμεση κατάργηση των φόρων, να δαπανάται η διαφορά από την υπερτίμηση των κρατικών γαιών υπέρ της κοινωνικής πολιτικής, της παιδείας και της ασφάλειας, να εξασφαλιστεί διά νόμου το δικαίωμα στην εργασία, να κατεδαφιστούν τα ανθυγιεινά σχολεία και να αντικατασταθούν από άλλα κατάλληλα γι' αυτό, το ίδιο να συμβεί και με τις φυλακές καθώς και με τις εργατικές κατοικίες (οικήματα των εργατών), χρησιμοποίηση από το κράτος των προικών τις οποίες υπολόγιζαν τότε σε 100 εκατομμύρια ετήσια, την μείωση της βουλευτικής θητείας σε ένα έτος, συνταξιοδότηση όλων των Ελλήνων και Ελληνίδων άνω των 60 ετών.

Όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αίτημα του Ε.Σ.Κ. για γενικό αφοπλισμό, αίτημα κοινό τότε στα προγράμματα των σοσιαλιστικών κομμάτων ιδιαίτερα στην Ανατολική Ευρώπη. Ο Δρακούλης, συντάκτης του Προγράμματος έδινε ιδιαίτερο βάρος στην κοινή προσπάθεια των σοσιαλιστικών κομμάτων των Βαλκανίων για την επίτευξη ενός διεθνούς αφοπλισμού. Όμως στις χώρες αυτές το βουλγαρικό κόμμα ήταν μαζικό και υπό την επιρροή της μαρξιστικής αριστεράς του, η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης ήταν υπέρ μιας ευρείας πολυεθνικής ομοσπονδίας στη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το Αρμενικό Επαναστατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα το Ντασανάκ έθετε ζητήματα ταυτόχρονης εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης των Αρμενίων, άρα εργαζόταν για την διάλυση της αυτοκρατορίας και τα άλλα κόμματα ήταν αριθμητικά μικρά όπως το Οθωμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα το οποίο ήταν μια μικρή ομάδα. Και κανένα από αυτά δεν φαινόταν να έχει άμεση προοπτική εξουσίας. Έχει ενδιαφέρον πάντως η διατύπωση του αιτήματος όπως αυτή γινόταν στο Πρόγραμμα.

«Στοιχειώδης λογική και πρακτική αντίληψις του εθνικού συμφέροντος επιβάλλει να εντείνωμεν όλας μας τας δυνάμεις, όχι διά εξοπλισμόν, αλλ' απεναντίας δι' αφοπλισμόν. Τα προς την Ελλάδα αντίπαλα κράτη της σήμερον, καθώς επίσης και οι μέλλοντες γείτονές μας είνε κολοσσοί συγκρινόμενοι με ημάς υπό αριθμητικήν έποψιν. Επομένως όσον και αν εντείνωμεν τας εξοπλιστικές δυνάμεις μας θα είνε αδύνατον να παρατάξωμεν στρατόν ικανόν ν' αντιμετώπιση οιονδήποτε αντίπαλον στρατόν του παρόντος ή του μέλλοντος. Η δαπάνη επομένως 50 εκατομμυρίων το έτος διά στρατόν και στόλον είνε εθνική αυτοκτονία. Κατά συνέπειαν το Ελληνικόν Σοσιαλιστικόν Κόμμα ζητεί ή την ολοσχερή διάλυσιν του στρατού, ή οργάνωσιν στρατού κατά το ελβετικόν σύστημα. Εν εκατέρα περιπτώσει η ελάττωσις των πολεμικών δαπανών θα συντελέση εις την οικονομικήν ευεξίαν μας. Το Διεθνές Σοσιαλιστικόν Κόμμα, του οποίου μετέχει και η Βουλγαρία και η Τουρκία, εργάζεται προς τον αυτόν σκοπόν δηλαδή διά τον γενικόν αφοπλισμόν. Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα συμπράττον εις την προσπάθειαν του γενικού αφοπλισμού, υπηρετεί ζωτικόν συμφέρον του έθνους, του λαού και της κοινωνίας μας, διότι είνε πρόδηλον ότι μας συμφέρει ο γενικός αφοπλισμός των Κρατών αφού ημείς δεν είνε δυνατόν να έχωμεν ποτέ πραγματικόν στρατόν. Αντί λοιπόν να εξοπλιζόμεθα είνε απείρως προτιμώτερον να εργαζόμεθα με τους σοσιαλιστάς της Ευρώπης προς αφοπλισμόν και ημών και των κρατών του Αίμου».²⁹

Η αποχώρηση του Γιαννιού και των οπαδών του από τον ΣτΕΤ δεν προκάλεσε παρά μικρή κρίση. Ο Δρακούλης ασχολήθηκε και πάλι με την αναδιοργάνωσή του και την συνέχιση της έκδοσης της εφημερίδας του. Η «Έρευνα» συνέχισε την εβδομαδιαία έκδοσή της συνεχώς μέχρι το 1913 και την Πρωτομαγιά μάλιστα του 1911 εκδόθηκε πανηγυρικά.³⁰ Εξάλλου, μια νέα δεξαμενή άντλησης στελεχών είχε παρουσιαστεί. Οι κινήσεις των νέων στα Επτάνησα.

Ο Δρακούλης διατηρούσε επαφές στην ελληνική επαρχία από τον περασμένο αιώνα. Το 1906 αλλά και από το 1908 και μετά επισκέφθηκε αρκετές φορές πόλεις της χώρας και έκανε ομιλίες. Τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1910 με αφορμή την προεκλογική εκστρατεία του έκανε ομιλίες με τίτλο «Αι θεμελιώδεις αρχαί του συνολισμού» στην Πάτρα, την Κεφαλλονιά και την Ιθάκη.³¹ Φαίνεται όμως ότι ο Δρακούλης και μέσω αυτού ο ΣτΕΤ διατηρούσαν χαλαρές σχέσεις με τις διάφορες εργατικές (ορθότερο θα ήταν να ονομαστούν φιλεργατικές) κινήσεις που την περίοδο αυτή έκαναν την εμφάνισή τους στην ελληνική επαρχία και δεν είχε γίνει κάποια προσπάθεια ένωσής τους. Αντίθετα ο Γιαννιός έχοντας πείρα από τη δράση του στην Κωνσταντινούπολη και τη συνεργασία του με τους Βούλγαρους σοσιαλιστές είχε αντιληφθεί την ανάγκη εξάπλωσης του κινήματος και στην επαρχία. Ενώ ήταν γενικός γραμματέας του ΣτΕΤ προσπαθούσε να δημιουργήσει αυτός επαφές με τους κύκλους στις άλλες πόλεις.

Απ' αυτές τις επιστολές συνάγεται ότι η κατάσταση στην επαρχία δεν ήταν καλή.

Η πολυετής παρουσία του Δρακούλη στην Ευρώπη του είχε επιτρέψει να σχηματίσει αρκετές διεθνείς επαφές με τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τα έντυπά τους. Η έλλειψη όμως αρχείων και της σχετικής αλληλογραφίας δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό αυτών των σχέσεων. Ασφαλώς η δημοσίευση του άρθρου του στο γαλλικό περιοδικό *Le Mouvement Socialiste* του γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος υποδηλώνει την ύπαρξη σχέσεων ανάμεσα στην κίνηση της Αθήνας και τους Γάλλους σοσιαλιστές. Επίσης σχέσεις υπήρχαν με κύκλους του αγγλικού Εργατικού Κόμματος.

Πάντως δεν είναι βέβαιο εάν ο Δρακούλης επεδίωξε την ένταξη του κόμματός του στην Διεθνή των σοσιαλιστών και την ανάληψη δεσμεύσεων επειδή σε όλη την διάρκεια της ζωής του προσπάθησε να δώσει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στις κινήσεις που ίδρυε. Αντίθετα ο Γιαννιός είχε πειραματιστεί την επαφή με τις διεθνείς οργανώσεις στην Κωνσταντινούπολη και αντιλαμβανόταν την ανάγκη συμμετοχής του σοσιαλιστικού κόμματος σ' αυτές.

Η περίοδος 1908-1912 ήταν για τον Δρακούλη πολύ σημαντική. Όρισε το τέλος μιας περιόδου και την αρχή μιας άλλης. Μέχρι το 1911 ο Δρακούλης παρά τις κατά καιρούς παρενοχλήσεις από άλλες ομάδες σοσιαλιστών, ήταν ο αδιαφιλονίκητος εκφραστής των σοσιαλιστικών αρχών και το όνομά του ήταν συνώνυμο του σοσιαλισμού. Από το 1911 η είσοδος στην Ελλάδα των νέων σοσιαλιστικών προτάσεων και της μαρξιστικής μεθόδου και η δημιουργία στην αρχή ενός νέου πόλου έλξης των αριστερών σοσιαλιστών, σηματοδοτείται η περίοδος σταδιακής αμφισβήτησης του Δρακούλη, μιας αμφισβήτησης που θα οδηγήσει στην απομόνωση αυτού και της ομάδας του από το υπόλοιπο σοσιαλιστικό κίνημα και της τελικής απομάκρυνσής του από την σοσιαλιστική δράση. Μια περίοδος που υπήρξε επώδυνη για τον ιστορικό σοσιαλιστή και η οποία τελείωσε με τον θάνατό του το 1934.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιάνη Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ' Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972, σελ. 149, σημ.1.
2. «*Le Socialisme en Grece*», περιοδικό *Mouvement Socialiste*, No. 233, Juillet-Aout 1911
3. Παναγιώτης Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα*, Τομ. Β', Α' μέρος.
4. «*Ανάγκη Εργατικού Κόμματος*», περιοδικό *Έρευνα*, 1910, σελ. 102-3.
5. Νούτσος, στο ίδιο.
6. «*Ανάγκη Εργατικού Κόμματος*».
7. «*Ανάγκη Εργατικού Κόμματος*».
8. Νούτσος, στο ίδιο.
9. Παναγιώτης Νούτσος, Νίκος Γιαννιός, *Άνδρος 1885- Αθήνα 1958*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 1997.

10. Νούτσος, στο ίδιο.
11. Θεόδωρου Μπενάκη, εισαγωγή στο Πλάτων Δρακούλης, *Εγχειρίδιον του Εργάτου*, σειρά Βιβλιοθήκη Ελλήνων Ριζοσπαστών και Σοσιαλιστών, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000.
12. ΣτΕΤ, Καταστατικόν, 27 Μαΐου 1910.
13. ΣτΕΤ, Καταστατικόν, 27 Μαΐου 1910.
14. Νούτσος, στο ίδιο.
15. Κορδάτος, στο ίδιο.
16. Νούτσος, στο ίδιο.
17. Νούτσος, στο ίδιο.
18. Ν. Γιαννιός, «Η Ιστορία του Σοσιαλισμού στην Ελλάδα», περιοδικό Σοσιαλιστική Ζωή, αρ. 23-24, Οκτώβριος 1930, σελ. 169-173.
19. Καταστατικό ΣτΕΤ, άρθρο 41.
20. Καταστατικό ΣτΕΤ, άρθρο 28.
21. Δεν βρέθηκε ούτε η επιστολή του Δρακούλη αλλά ούτε και η απάντησή του Κέντρου της Κωνσταντινούπολης.
22. «Le Socialisme en Grece», περιοδικό Mouvement Socialiste, No. 233, Juillet-Aout 1911.
23. «Το Αντιπλουτοκρατικόν Πνεύμα», Αγόρευσις του Δρακούλη, Αθήνα, 1910.
24. «Το Αντιπλουτοκρατικόν Πνεύμα».
25. «Το Αντιπλουτοκρατικόν Πνεύμα».
26. Θεόδωρου Μπενάκη, εισαγωγή στο βιβλίο Νικόλαος Γιαννιός, *Ο Σοσιαλισμός του Κράτους*, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Ριζοσπαστών και Σοσιαλιστών, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000.
27. Ν. Γιαννιός, *Η Ιστορία του Σοσιαλισμού στην Ελλάδα*.
28. Ελληνικόν Σοσιαλιστικόν Κόμμα (Ε.Σ.Κ.), Πρόγραμμα, Αθήναι, 11 Δεκεμβρίου 1911
29. Ε.Σ.Κ., Πρόγραμμα, άρθρον 9.
30. Δημήτρης Λιβεράτος, *Η Εργατική Πρωτομαγιά στην Ελλάδα. (1890-1999)*, Προσκήνιο, 1999, Αθήνα.
31. Πλάτωνος Δρακούλη, *Αι Θεμελιώδεις Αρχαί του Συνολισμού (Ήτοι Σοσιαλισμού)*, περιοδικό Έρευνα, τεύχος χ.α., 1910.